

DINARSKI VLASI/MORLACI OD 14. DO 16. STOLJEĆA: KOLIKO IDENTITETA?

Sažetak: *Povijest Vlaha/Morlaka u predjelima Dinarskih planina od kraja Srednjeg do kraja Ranoga novog vijeka vjerojatno je jedna od najsloženijih i najproturječnijih problematika u "zajedničkoj povijesti" Južnih Slavena. Isto vrijedi i za "zajedničku povijest" Habsburške Monarhije, Mletačke Republike i Osmanskog Carstva istog područja, napose onu njihova višegraničja u dugome povijesnom trajanju. Unatoč činjenici da se pojam "Vlasi"/"Morlaci" uvijek odnosi na posebne društvenogospodarske i društvenokulturne skupine, odnosno, "kodove", neovisno o podaništvima, njihova je povijest uvijek u izravnoj vezi s distinktivnim političkim realitetima u području kojim se kreću. U tom je smislu važna razlika između srednjovjekovnih i ranonovovjekovnih država, odnosno, podaništava, budući da se njihov pravni položaj u svjetovnom i duhovnom smislu na razmeđu epoha sve više mijenja, a vlaške/morlačke zajednice, ako i opstaju relacioniraju se prema sve različitim situacijama, procesima i strukturama, što nerijetko uključuje i njihov nestanak kao distinktivnih skupina. U istraživanjima vlaške/morlačke povijesti pored rada na mnogobrojnim studijama slučajeva nužna je i komparativna historija, koja najpouzdanije može otkriti i trajanja i promjene s njima u vezi.*

Ključne riječi: *Vlasi/Morlaci, Srednji vijek, Rani novi vijek, Južni Slaveni, Habsburška Monarhija, Mletačka Republika, Osmansko Carstvo, višegraničje, komparativna historija, interkulturalizam.*

U svakoj modernoj južnoslavenskoj tradiciji, napose kada je riječ o nacionalnoj autoidentifikaciji u 19. i 20. stoljeću, postoji i danas “vlaški izazov” (odnosno, “morlački izazov”). Pritom je poseban slučaj “vlaškog izazova” među zapadnojužnoslavenskim narodima dinarskih planina, a to su danas Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi. Iako su ovi narodi na vrlo različite načine fenomeni i jadranskog areala kao i panonskog, što ih ekohistorijski čini strukturalno vrlo složenima, dinarski konotirane baštine – među kojima su “vlaške” najprijeponije – iziskuju posebno propitivanje. U čemu je njegova bit?

Južnoslavenske nacionalne ideologije romantičarske inspiracije – one su u hrvatskom i srpskom slučaju bile oblikovane u “dugom” 19. stoljeću – sveslavenskog su porijekla. Utemeljene su na pretpostavci da svi slavenski narodi potječu iz praslavenskog jezgra, koje je u prvim stoljećima poslije Krista dijelilo jedan, praslavenski jezik te jedinstven srednjoistočnoeuropski prostor. Kada je stjecajem različitih egzogenih i endogenih učinaka započela disperzija praslavenske jezgre, brojne plemenske zajednice – napose one hrvatskog i srpskog imena – dolazile su koncem 6. i početkom 7. stoljeća u doticaj s Istočnim Rimskim Carstvom te, u konačnici, s avarskim posredovanjem ili bez njega ugovorno zaposjele njegova područja, ponajviše ona kasnoantičkog Ilirika, odnosno, Dalmacije. Južnoslavenski romantizmi preferirali su pretpostavku da su novonaseljena područja, s izuzetkom dijelova jadranske obale i otoka, bila stečena opustošena i praktično bez žiteljstva. Bilo je to stajalište u skladu s etnolingvalnim “purizmom”, koji, doduše, nije bio slavistički romantičarski izum, ali je uistinu važan za razumijevanje odnosa spomenutih zapadnojužnoslavenskih naroda spram samih sebe i drugih, što uključuje i “vlaški izazov”.

Doduše, već su južnoslavenski humanisti u 15. i 16. stoljeću, napose oni hrvatske provenijencije, drukčije pristupili pitanju porijekla Slavena na istočnoj obali Jadranskog mora, odnosno, u Jugoistočnoj i Srednjoistočnoj Europi. Intelektualno konstruirajući slavenski autohtonizam u prostorima u kojima su u to doba Slaveni živjeli, ovi su humanisti na najrazličitije načine povezivali slavenske i predslavenske, napose ilirske korijene, staroslavensku kulturu i kasnoantičku civilizaciju pa i staroslavensku pogansku i kršćansku religijsku kulturu itd. (Istraživački se nikada ne bi smjelo previdjeti da većina humanista potječe iz jadranskih urbanih zajednica komunalnog tipa, koje su etnolingvalno i još više kulturološki fenomen višestoljetne romansko-slavenske simbioze!) To se i kasnije na različite načine radilo u razdoblju baroknog slavizma i erudicijske kritike povijesnih vrela u 17. stoljeću te klasicizma u 18. stoljeću, sve do prosvjetiteljsko/romantičarskog ilirizma hrvatske provenijencije 1830ih – 1840ih godina. Iako je u hrvatskom slučaju ova baština daleko najuočljivija, nezaobilazna je i u slučaju drugih spomenutih zapadnojužnoslavenskih naroda.

Međutim, od kasnoga 18. stoljeća nadalje, njemačkoromantičarska formula *Volksgeist* je istovremeno - s nizom proturječnih poticaja podrijetlom iz čitava

slavenskog svijeta, odnosno, različita podrijetla iz Habsburške Monarhije pa i preko njezinih granica - usmjerila nacionalnointegracijske ideologije slavenskih naroda prema traganjima za zajedničkim praslavenskim izvoristima, odnosno, prema traganjima za dijeljenim vrijednostima suvremenosti i budućnosti (primjerice, austroslavizam vs. panslavizam). Ipak, razvoj moderne historiografije i u Hrvata i u Srba, a kasnije i u Bošnjaka i Crnogoraca, temeljen na kritici pisanih izvora te ojačan fundamentalnim istraživačkim doprinosima znanstvenika iz više europskih zemalja u posljednjim desetljećima 19. i početkom 20. stoljeća, otvorio je mnogobrojna pitanja njihovih civilizacijskih i kulturnih baština u mnogo složenijim kontekstima, s mnogo razložnijim pretpostavkama. To naročito vrijedi za najranija razdoblja njihove povijesti u Jugoistočnoj i Srednjoistočnoj Europi, za koja je inače sačuvano najmanje izvora, napose, pisanih.

Danas je uglavnom neprijeporno da slavenske rodovske zajednice u 6. i 7. stoljeću nikako nisu mogle zaposjesti cjelinu jugoistočnoeuropskog prostora. Umjesna je i u mnoštvu slučajeva potvrđena pretpostavka da su smjerovi njihove kolonizacije bili određeni razmjerno gustom mrežom rimskih komunikacija, a ništa manje pritom nije bila važna ni "priroda tla, obrađenost i pogodnost zemljišta za način života koji su vodili" (Ćirković, 1995: 11). Ovisno o tome kako su se gdje javljali i s kojim potrebama i interesima, pored njih su ostajale urbane pa i ruralne kasnoantičke "enklave", doduše, "smanjene, proređene, zapuštene, ali sposobne da preživ(e), i s njima će Sloveni imati prilike da se suoče, s nekima ranije, s nekima kasnije" (Isto).¹ Tu se ponajprije radilo o reheleniziranim Romejima, odnosno, Bizantincima, potom o Romanima različita latiniteta, žiteljima

¹ Međutim, zatečeno predslavensko stanovništvo je bilo vrlo različita etničkog porijekla, a bilo je i vrlo nejednako romanizirano. Pored Ilira bilo je i Kelta pa Dako-Mizijaca, Tračana, Gota itd. (Stojanović 1997: 159) Ostaje otvoreno pitanje kako je bilo moguće da pojam "Vlah", koji je vjerojatno potekao od imena dijelom romaniziranoga keltskog plemea Volcae, u stoljećima koje su slijedile slavenskim seobama bude proširen na manje, više sve potomke manje ili više romaniziranoga predslavenskog stanovništva Jugoistočne i Srednjoistočne Europe. (Isto) Ime se nije proširilo samo među Slavenima, nego i među Germanima, Grcima itd.! Imajući na umu akulturacijske i asimilacijske procese kojima su se pripadnici različitih vlaških zajednica zarana, naročito nakon slavenskih pokrštanja, počeli "gubiti" među pripadnicima etničkih zajednica koje su u različitim dijelovima ovih prostora bile nositelji vlasti i moći, ali imajući isto tako na umu da su sve do 19. stoljeća zajednice s vlaškom atribucijom ipak nerijetko doživljavale demografske obnove pa i uspone, moguće je poći od pretpostavke da je za dugovječnost tradicionalnih zajednica toliko disperziranih i međusobno često vrlo slabo ili nikako povezanih mnogo važnija bila činjenica da su se ponajviše bavile transhumantnim stočarstvom i drugim, s njime povezanim oblicima privređivanja. U različitim dijelovima spomenutih europskih regija sve do duboko u 19. stoljeće stočarstvo je najpouzdanije jamčilo ljudsku opstojnost u graničnim egzistencijalnim situacijama i nerijetko bilo najunosniji način privređivanja: "Između 1550. i 1700. (period snažnog zamaha stočarstva) kod Srba, kao i u osamnaestom veku (period ubrzane komercijalizacije privrede, naročito kod Vlaha s juga) kod Grka, ekspanzija stočarstva verovatno je više nego nadoknađivala gubitke nastale asimilacijom." (Stojanović, 1997: 160)

jadranskih gradova i otoka te o više ili manje latiniziranim žiteljima prostrane planinske unutrašnjosti, Vlasima/Morovlasima, slavenskim seobama odsječenima od urbanih centara te načinom života i privređivanja usmjerenima na samostalno zadovoljvanje svojih potreba. Njima su uvjetno bili slični Albanci/Arbanasi, tada najbrojniji u planinskom zaleđu Drača, koji su se od prethodnih najviše razlikovali mnogo nižom razinom romanizacije.

Zapadnojužnoslavenski odnos prema Romejima najvećim će dijelom biti latinski posredovan, o čemu rječito svjedoči i činjenica da su ih prozvali Grcima, prema latinskome "Graecus". Slavenski pojam "car" je isto tako potekao od latinskoga "Caesar". Ima i drugih dokaza da je slavenska komunikacija s romaniziranim starosjediocima u planinskoj unutrašnjosti započela razmjerno brzo poslije seoba. Nazivi mnoštva dinarskih planina, započevši sa samom Dinarom, neupitno su ilirsko-romanskog porijekla (Prenj, Velež, Majeвица, Varda, Mosor, Botunj, Romanija, Tmor itd.) (Ćirković, 1964: 35). Možda je još važnije da je to slučaj i s najvažnijim rijekama (Sava, Drina, Bosna, Neretva, Tara, Una, Vrbas, Buna). (Isto; iscrpnije vidjeti u: Ćirković, 1981: 127-132). U slučaju gradova u unutrašnjosti to će biti mnogo rjeđe slučaj. Iako je otvoreno pitanje što je u različitim slavenskim zajednicama moglo potjecati od romanskog stanovništva u unutrašnjosti, a što od onoga u jadranskom priobalju, činjenica je da nije mali broj pojmova iz svakodnevnog života koji je također latinskog porijekla. Sima Ćirković navodi slijedeće srpske primjere: "ulje (*oleum*), ocat (*acetum*), kuhinja (*coquina*), furuna (*furnus*), račun (*ratio/ne*), daska (*discus*), robiti (*roba* = odelo), mator (*maturus*), paganin (*paganus*) itd.» (Isto).

Kako su sve Slaveni iz različitih rodovskih zajednica, podaništava i jurisdikcija od 6. i 7. stoljeća nadalje, prije i poslije vlastitog pokrštavanja, komunicirali sa zatečenim stanovništvom uistinu ostaje otvoreno pitanje, kao što je i otvoreno pitanje kada je prevladalo vlaško/morlačko ime kao opće za sve one u unutrašnjosti koji su na različite načine poticali od tih predslavenskih žitelja. Neupitno je da je Bizant bio najveći protivnik političkog osamostaljivanja slavenskih teritorijalnih zajednica, što izdvaja pitanje recepcije bizantskih civilizacijskih i kulturnih obrazaca među slavenskim zajednicama. Na drukčiji je način vrlo složeno bilo i pitanje odnosa s jezgrama romanskog življa u gradovima duž jadranske obale i na jadranskim otocima, najvažnije u hrvatskom slučaju, ali važno i u srpskom slučaju. S druge strane, rasute vlaške zajednice koje su poslije 9. i 10. stoljeća manje ili više bile integrirane sa slavenskima, međusobno manje ili više akulturirane pa i asimilirane, drukčiji su slučaj. Nakon slavenskog pokrštavanja, koje je dijelom najvjerojatnije bilo i implicitna posljedica slavensko-vlaške akulturacije i asimilacije, više je nego izvjesno da su navedeni procesi ubrzani: "O latinskom poreklu slovenskog pokrštavanja govori i osnovna crkvena terminologija

koja je sva romanska: oltar (*altare*), križ (*crux*), raka (*arca*), meša (*messa*) itd.» (Čirković, 1964: 37). U pokršćavanju zapadnojužnoslavenskih zajednica inače je bio najveći udio latinskog svećenstva iz urbanih centara duž istočnojadranske obale. U hrvatskom je slučaju intenzitet svjetovnih i duhovnih komunikacija s navedenim urbanim centrima bio najjači pa je taj učinak bio i najtrajniji. Međutim, masovna je kristijanizacija ipak bila mnogo ubrzanija nakon što su solunska braća Konstantin/Ćiril i Metod izgradila nužne jezične, tj., staroslavenske i bogoslužbene pretpostavke. Latinsko bogoslužje je očigledno imalo svoje granice čak i među onim Slavenima, poput Hrvata, koji su bili u izaravnom kontaktu sa centrima latiniteta na istočnoj obali Jadranskog mora i koji su jurisdiksijski neupitno bili u papinskom domenu.

Što se sve moglo mijenjati u različitim dijelovima dinarskog areala od 7. stoljeća pa sve do 14. i 15. stoljeća, t.j., do predosmanske epohe? Da li su se Slaveni uvijek i isključivo bavili ratarstvom, a Vlasi uvijek i isključivo stočarstvom, sve dok takva podjela rada nije bila i pravno regulirana? Dakako da je sama takva pretpostavka neodrživa. Iako je o slavenskoj prapovijesti malo što moguće znanstveno pouzdanije formulirati, bilo da je riječ o prapostojbini, bilo da je riječ o europskom Jugoistoku do navedenog razdoblja, štošta je ipak neupitno. Izvjesno je da je nemoguće zamisliti bilo kakvu slavensku kolonizaciju Jugoistočne Europe u 6. i 7. stoljeću bez stoke, kao što je nemoguće zamisliti i njihovu kasniju agrarnu ekonomiku bez stoke. Isto je tako izvjesno da predslavensko stanovništvo planinske unutrašnjosti Balkanskog poluotoka ne bi imalo šanse preživjeti da nije imalo nikakve mogućnosti baviti se i ratarstvom, makar i samo okućničkim. Dakle, uvijek je otvoreno pitanje o kakvoj je stoci i kakvu stočarstvu riječ, o kakvim ratarским kulturama i kakvu ratarstvu riječ, bilo u slavenskom, bilo u vlaškom slučaju! (Čirković, 1981: 364-365).

Sačuvani pravni izvori srednjovjekovne srpske, bosanske i hrvatske provenijencije, naročito od 13. do 15. stoljeća, navode vlaške zajednice, "katune", u socioekonomskom pogledu redovito kao stočarske te, s obzirom na način stočarenja, kao transhumantne. Njihova su ljetna ispasišta redovito bila na planinskim pašnjacima dinarskih planina, a zimska ispasišta u jadranskim krajevima. Međutim, kako su pašnjaci ciklički bivali iscrpljivani, vlaške su se zajednice kretale i u smjeru jugoistok-sjeverozapad, od središnjih planinskih masiva na Balkanskom poluotoku sve do Velebita i Istre. Dakako da je moglo biti i drugih razloga i poticaja vlaškim migracijama (gladi, epidemije, ratovi itd.). Velebit je već na izmaku kasnoga srednjeg vijeka planina koju se identificira s vlaškim svijetom: «Otpribliže pedeset stadija od ušća (Zrmanje – D.R.) je utvrda s naseljem, odlično osigurana i smještajem (postavljena je na brdu) i ljudskim trudom. Liburni je nazivaju Obrovcem, a mjesto je, kako vele, vrlo prijatno. (...) Svemu je gorespomenutom u pozadini vrlo visoka planina koja nigdje nema prijevoja,

nego neprekinutim bilom malo iza Obrovca svija i skreće na sjever. Strana okrenuta moru sva je kamenita i zbog svoje krševitosti gotovo besputna. Strana koja gleda na sjever blaža je i zasjenjena stablima. Svi se njeni stanovnici nazivaju riječju «Morlaci» (izvorno 'Morolachi' – D.R.). Liče više na zvjerad nego na ljude, hrane se mlijekom i sirom i krijući se uz ceste napadaju i pljačkaju strane putnike. Na koncu konca, smatraju vrhunskom slavom živjeti od plijena. Samu planinu nazivaju 'Lancem svijeta' i vjeruju da se kao neki ogranak proteže od Alpa do Jadranskog mora.» (Fusko, 1990: 91).

Srpska srednjovjekovna tradicija bilježi najveći sačuvani broj izvora u vezi s vlaškom poviješću. Prvo što je uočljivo je da veća vlastelinstva u srednjovjekovnoj redovito uključuju i ratare i stočare. Primjerice, koncem 12. stoljeća, "(u) obnavljanju Hilandara pružio je Simeonu i Savi punu materijalnu podršku veliki župan Stefan Nemanjić. Sam Nemanja je poklonio sela i Vlahe u prizrenskom kraju, stvorivši na taj način jezgro vlastelinstva, koje je proširio Stefan, a kasnije i njegovi nasljednici" (Ćirković 1981: 265). Mnoštvo je takvih slučajeva u različitim dijelovima inače pretežno planinske Srbije, što upućuje na zaključak da se slavensko-vlaške odnose iz prvih stoljeća nakon slavenske kolonizacije, kada su među njima komunikacije bile višestruko ograničene, teško može uspoređivati sa slavensko-vlaškim odnosima u 13., 14. ili 15. stoljeću, kada je njihova sociodemografska izmiješanost u mnoštvu lokalnih i regionalnih situacija mnogo uočljivija nego oprečni slučajevi. Budući da je socijalnoekonomski status jednih i drugih ostao različit, razumljiv je otpor vlasti i na srpskoj i na bosanskoj i na hrvatskoj strani u to doba miješanju zajednica sa slavenskim i s vlaškim atribucijama.² Naglašeno ratarska narav jednih i naglašeno stočarska narav drugih u to je doba prije mogla biti posljedica podjele rada u tada već razvijenoj feudalnoj agrarnoj ekonomici nego surdeterminiranih etnoekonomskih distinkcija.³

² «Srpski kraljevi zabranjivali su da se Srbin ženi «u Vlasjeh», propisivali su da se žena dovodi mužu, jer su sprečavali odliv ljudi u slobodnije i pokretnije stočare. Ni jezička barijera ni zakonska segregacija nisu sprečavale mešanje i utapanje potomaka romanizovanih sterosedelaca u slovensku okolinu. Najvažniji procesi su se zbili u tami ranog srednjeg veka, ali su se produžavali i kasnije u zonama dodira. Mešanje je bilo olakšano tamo gde nije bilo velikih vlastelinstava i u periodima kada se uticaj državne vlasti manje osećao. Kao ratnici, Vlasi i Arbanasi su prodirali među plemstvo, a svoju društvenu promociju su plaćali slavizacijom» (Ćirković, 1995: 72, 89-90).

³ Mnoštvo je različitih primjera jezične akulturacije i asimilacije u to doba: «U izvorima kasnog srednjeg veka opažaju se oni koji potiču od Vlaha, a primili su jezik, društvenu organizaciju i način života slovenske okoline, kao što je bio slučaj sa Paštrovicima, plemićkom opštinom blizu Budve. Uporedo sa njima žive aktuelni Vlasi u katunskoj organizaciji, jezički prilagođeni. Popisi domaćina u poveljama i ranim turskim defterima pokazuju jezičku nestabilnost, znatno preuzimanje slovenskih imena uz ona iz svoga jezika. Analogno protiču procesi simbioze i asimilacije Arbanasa, odnosno albanizacije Slovena naseljenih u ravničarskim predelima srednje i južne Albanije (Ćirković 1995: 72, 89-90).

Kada je počeo razvoj trgovine, s pojavom agrarnih tržišnih viškova u unutrašnjosti Jugoistočne Europe te usponom gradske privrede i trgovine na Sredozemnom moru, što je uključivalo i jadranske gradove od 12. i 13. stoljeća nadalje, silno je porasla važnost vlaških zajednica u trgovačkoj karavanskoj službi između planinske unutrašnjosti i jadranske obale. Budući da su jedino konji i mazge mogli služiti za prijenos roba u oba smjera, a njih je najviše bilo u vlaškom posjedu te kako su se vlaške zajednice jedine među podaničcima mogle kretati na veće razdaljine, postale su praktično nezamjenjive u toj svojoj službi. S druge strane, one su i same mnogo toga proizvodile što je imalo tržišnu prođu (npr., krzna, kože, sušeno meso, sir itd.). Grube, debele tkanine (*rasse*, *schiauine*), koje se koristilo za izradu prostirki, pokrivača, šatora i sl., a dijelom su nastajale i u vlaškoj ekonomici, bile su unosan izvozni proizvod na obje obale Jadranskog mora.⁴ Vlaški udio kao trgovačkih *ponosnika*, ali sve češće na različite načine i trgovačkih partnera sve ubrzanije je počeo rasti od sredine 13. stoljeća i s usponima i padovima rastao i dalje sve do sredine 15. stoljeća usporedo s razvojem rudarske proizvodnje u Srbiji i Bosni te trgovačke razmjene s njome u vezi. Transferi srebra, zlata, bakra i olova iz unutrašnjosti na Jadransku obalu, doprinijeli su silnom usponu onih vlaških katuna koji su se isticali u poslovnoj pouzdanosti, umješnosti obavljanja nerijetko vrlo zahtjevnih i vrlo opasnih karavanskih poduhvata, naročito u vremenima slabljenja središnje vlasti i u Srbiji i u Bosni. U vremenima slabljenja javne vlasti, vlasi su se nerijetko bolje snalazili jer su i sa svojim načinom života i sa svojim umijećima bili "predodređeni" i za različite vlastelinske i državne službe – uključujući vojne (Čirković, 1995: 91; Stojanović, 1997: 160-161).

Historiografski je odavno uočeno silno umnožavanje vlaških katuna u istočnohercegovačkom području u 14. i 15. stoljeću, a pojedinačno su dobro poznati slučajevi pojedinih vlaških katuna kao dugoročnih partnera dubrovačkih trgovaca i prije i poslije uspostave osmanske vlasti. Budući da će i u kasnijim razdobljima ranoga novog vijeka isto to područje u cijelom dinarskom arealu imati nerazmjerno velikog udjela kao disperzioni nukleus u vlaškim migracijama 16. i 17. stoljeća, kada o trgovačkoj konjunkturi prethodne epohe više neće moći biti ni riječi, nemoguće je previdjeti dubrovački udio u istočnohercegovačkoj vlaškoj povijesti. Taj je udio krajnje proturječan s jednoga posebno važnog stajališta. Naime, s demografskim promjenama o kojima je riječ, silno je rastao udio srpskopравoslavnog vlašskog žiteljstva, a padao onaj rimokatoličkog i to u neposrednoj blizini ekskluzivno rimokatoličkog Dubrovnika.⁵

⁴ Pojam "rasse" podsjeća na Rašku, a "schiauine" na slavenske izradevine. Neovisno o vlaškom udjelu u njihovoj proizvodnji i prodaji, ovo nazivlje je već upućivalo na zaključak da su se apelacije vlašskog i slavenskog mogle javljati i sinonimično.

⁵ Otvoreno je pitanje da li su dubrovačkim trgovcima kao karavanski ponosnici u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka bili korisniji srpskopравoslavni ili rimokatolički vlasi! Koliko mi je poznato, pitanje nije posebno istraživano.

Ipak, otvoreno je pitanje kakve su i kolike bile privredne konjunktore u kasnosrednjovjekovnoj Srbiji i Bosni i koliku su korist od njih mogli imati pojedini vlaški katuni. Ne bi se smjelo gubiti iz vida da je u najvećem dijelu unutrašnjosti razmjerno velika bila ujednačenost okolišnih pretpostavki za agrarnu ekonomiku, da je tip privređivanja bio isti ili vrlo sličan, da su potrebe daleko najvećeg dijela stanovništva bile ujednačene, a tržišni viškovi mali jer to znači da je razmjena roba, bilo između ratara i stočara istog područja, bilo između različitih područja bila ograničena. To znači da je u privrednim konjunkturama većeg udjela imao manji dio vlaških zajednica. Nikada, na najrazličitije načine, nije prestajala trgovina solju, a ona je nerijetko uključivala transfere na velike udaljenosti i u raznim smjerovima, s mnoštvom posrednika. Međutim, ona je tek manjim svojim dijelom, onim usmjerenim na Jadransko more, nešto bolje poznata (Ćirković, 1995: 89-90).

U srednjovjekovnom hrvatskom slučaju, vlasli se «odjednom pojavljuju na površini razvoja i ostaju zasebnim društvenim cjelinama u srcu hrvatskog okruženja» (Raukar 1997: 136). Prvi zabilježeni izvor s time u vezi potječe iz 1322. godine: «u vojsci Bribirca Mladena II. kod Blizne ... nalazili su se i Vlasli» (Raukar 1997: 139). Isti je pisac mišljenja da su oni od prijeloma 6. i 7. stoljeća bili «raspršeni» po Dinaridima, «utonuli u potpunu šutnju» do 14. stoljeća, kada se pojavljuju u izvorima «odavno slavizirani, pohrvaćeni». Od Hrvata su se tada razlikovali svojim izdvojenim vlaškim ustrojstvom, onim što će u ranome novom vijeku biti dobro poznato kao «vlaška prava» (Isto)⁶.

U najnovijim radovima u hrvatskoj historiografiji u vezi s kasnosrednjovjekovnom hrvatskom poviješću ponovo se ističe, kao što je to nekoć bio radio i Vjekoslav Klaić, da se pojam «Vlasli», odnosno, «Morlaci» u 14. i 15. stoljeću u krajevima zapadno od Neretve pa sve do Istre odnosi na stanovništvo koje potječe iz krajeva istočno od Neretve i dalje prema jugoistoku (Ančić 2007: 162). Vlaška kolonizacija kasnosrednjovjekovnih hrvatskih predjela neupitno je u vezi s potrebama utjecajnog hrvatskog plemstva, napose Šubića Bribirskih. Ban Pavao Šubić je početkom 14. stoljeća vladao krajevima istočno od Neretve, dakle, u razdoblju kada Vlasli postaju uočljivima u krajevima zapadno od Neretve: «Ondje se, pak, populacija koju suvremena vrela poznaju pod vlaškim imenom pojavila već u 13. stoljeću, a sredinom 14. stoljeća ti su krajevi bili u tolikoj mjeri napučeni Vlasima da Dubrovčani počinju koristiti opći naziv *Vlachia* kao oznaku za pojas krških polja u zaleđu svog grada.» (Isto).

Iako je danas vrlo teško objasniti kako je moguće da je ostalo nesavrnjivo više zapisanih vlaških tragova u srednjovjekovnoj srpskoj i bosanskoj povijesti

⁶ Vrlo vrijedan izvor s time u vezi, «Zakon za hrvatske Vlahe županije Cetinske od g. 1436.», objavio je Radoslav Lopašić 1894. godine. Vidjeti: Lopašić, Radoslav. *Urbaria lingua Croatica conscripta. Hrvatski urbari. Svezak I.* Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1894., str. 1-12.

nego u hrvatskoj, još je teže objasniti kako to da oni u razmjerno vrlo kratkom vremenskom razdoblju, nešto dužem od jednog stoljeća, postaju toliko brojni i uočljivi u kasnosrednjovjekovnom društvu južno od Kapele. «Obračun kraljevske dike u Hrvatskoj...», koji potječe iz 1470ih godina, svjedoči o vrlo brojnim Vlasima i njihovim respektabilnim poreznim uplatama.⁷ U svojim istraživanjima povijesti Zadra u 15. stoljeću Tomislav Raukar je uočio da su vlasli u to doba sve brojniji u zadarskom distriktu, nakon što je 1409. godine postao mletačkim i nakon što su koje desetljeće kasnije do njega počeli prodirati Osmanlije u rušilačkim pohodima. Vlasli su ponajprije zakupljivali prostrana područja kao pašnjake za svoja stada, ali su kupovali i obradivu zemlju, koju se u to doba sve teže obrađivalo, potom, bavili su se iznajmljivanjem volova kmetovima kojima su ovi nedostajali, a ulazili su i u trgovinu – primjerice, vinom – s prekovelebitskom Hrvatskom. (S prelaskom Zadra pod mletačku vlast silno je bila oslabila trgovina s hrvatskom unutrašnjošću.). U seljivali su i u Zadar i bavili se obrtima i sl.⁸ Vrijedilo bi ispitati koliko je «pojavljivanje» Vlaha u hrvatskoj povijesti 14. stoljeća u vezi s usponom urbane ekonomike u jadranskim gradovima, jačanjem plemićkih posjeda kao proizvođača tržišnih viškova i s razvijenijom trgovinom s hrvatskom unutrašnjošću, a s time u vezi i koliko je riječ isključivo o Vlasima iz bliske unutrašnjosti! Ukratko, Vlasli su već u 14. stoljeću bili «poželjan element na posjedima onodobnih hrvatskih velikaša, i to u tolikoj mjeri da je cetinski knez Ivan Nelipčić ušao u otvoreni sukob s velikašima od roda Kurjakovića zbog toga što su ovi pokušavali preseliti dva vlaška katuna s njegovih na svoje posjede» (Ančić 2007: 163). Stočarski proizvodi njihove ekonomike su bili tržišno orijentirani, moglo ih se unosno i izvoziti u Italiju, a bili su dragocjeni i u vojnoj službi svojih zemaljskih gospodara, odnosno, vladara.

Jedno od najspornijih pitanja u raspravama o vlaškim identitetima u kasnome srednjem i ranome novom vijeku je u vezi s njihovom religijskom kulturom. Pritom se nerijetko previđa da su one vlaške zajednice u čijem je slučaju neupitnija pretpostavka o kasnoantičkom autohtonizmu najvjerojatnije bile pokrštene u vrijeme slavenskih seoba. To znači da su one, čak i kada su izgubile kontakt s kršćanskim središtima, primjerice, u jadranskom arealu, mogle očuvati svoje kršćanstvo u formi pučke religioznosti. Na neki drukčiji način je to mogao

⁷ Adamček, Josip – Kampuš, Ivan. *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*. Institut za hrvatsku povijest. Zagreb, 1976., str. 1-3.

⁸ Raukar, Tomislav. *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Institut za hrvatsku povijest. Zagreb, 1977., str. 48, 49, 67, 146, 147, 164, 178, 256. Vidjeti, napose: «Dok Dubrovnik svoj ekonomski uspon u XV. st. temelji i na snažnom prodoru u zaleđe, osnivajući u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji čitave kolonije trgovaca i obrtnika koji u tu djelatnost ulažu goleme kapitale,⁹² dotle srednjovjekovni Zadar ne poznaje ništa slična. (...) Zbog toga je trgovački pravac srednjovjekovna Hrvatska – Zadar u XV. st. gotovo uvijek u rukama stanovnika zaleđa⁹⁴» (Raukar 1977: 276).

biti slučaj i kasnije, nakon pokrštavanja Slavena i uspostave distinktivnih crkvenih hijerarhija na Istoku i Zapadu. Mladen Ančić tako ističe da «dubrovački dokumenti 14. stoljeća otkrivaju kako su vlaški katuni lokalizirani na prostoru istočno od Neretve imali vrlo neobično shvaćanje kršćanstva, odnosno organizacije i rituala povezanih s njime. Tamo je, naime, vladao običaj da svaki katun ima svoga svećenika i da se taj položaj u načelu nasljeđuje s oca na sina, a može se naslutiti da je veza s univerzalnom hijerarhijom (u ovome slučaju Srpske pravoslavne crkve) bila krajnje labava. Nema dvojbe da su prvi katuni koji su prešli Neretvu i počeli se širiti ka zapadu zadržali takve običaje, pri čemu su ih pod svoj nadzor vjerojatno (prilično bezuspješno) pokušavali staviti predstavnici Katoličke crkve, no stvari su se ipak 60-ih godina 14. stoljeća počele mijenjati. (...)...dušebrižništvo nad Vlasima preuzimaju franjevci organizirani od 1340. u okviru bosanske vikarije» (Ančić, 2007: 166). Prema istom pismu, prema najstarijem popisu Bosanske franjevačke vikarije iz 1385. godine «cijelo je područje najintenzivnijega naseljavanja već od sredine 80-ih godina 14. stoljeća bilo gusto premreženo franjevačkim samostanima...» (Isto). Međutim, koliki su bili učinci franjevačkih misija između Cetine i Neretve u 14. i 15. stoljeću, prema Ančiću, teško je reći jer je «redovita hijerarhija Katoličke crkve imala velikih teškoća» (Isto).

Sima Ćirković je jedan od onih koji zastupa mišljenje da su se srednjovjekovni Srbi pripadnici nižih društvenih slojeva razlikovali od svojih bližih potomaka u Ugarskoj u 15. i 16. stoljeću, a još više od svojih daljnjih potomaka u vojnokrajškim službama u različitim imperijalnim podaništvima od 16. do 19. stoljeća jer nisu bili ljudi ratničkog mentaliteta. U kasnosrednjovjekovnoj Srbiji u različitim vrstama slobodnjačkih podaništava su češće bili ljudi vlašskog i albanskog porijekla, koji su k tome bili i mnogo vičniji ratničkom pozivu, dakako, nepreviđajući plaćenike zapadnog podrijetla itd. Vlaški i albanski svijet je k tome posjedovao i brojne konje, nužne u ratničkom pozivu. Kako je gdje stizala osmanska vlast, vlaški su katuni prelazili u njihovu službu, dakako, pod uvjetom da im budu zajamčena uobičajena «vlaška prava». Oni su u to doba u 15. i 16. stoljeću u biti slavizirani, o čemu svjedoči i njihova onomastika i njihovi pisani jezični tragovi, a i artefakti njihove tradicije (Ćirković, 1995: 196). U 15. i 16. stoljeću neki srednjovjekovni katuni u Hercegovini i Crnoj Gori se razgranjavaju i pretvaraju u «plemena», primjerice, Banjani, Drobnjaci, Bjelopavlići, Njeguši, Piperi, Vasojevići, Nikšići i dr. Ukoliko su se njihovi čelnici socijalno uzdizali, lako su postajali «kneževi» ili «vojvode», približavajući se ili izjednačavajući s plemstvom. Kako je teritorijalna podjela koja se bila razvijala do sredine 14. stoljeća, razdoblja vlasti Stefana Dušana, nakon njegove smrti počela slabiti pa i mijenjati se, u mnoštvu su slučajeva ambicije osamostaljenih oblasnih gospodara slijedile potrebe vlaških zajednica koje su se bavile transhumantnim stočarstvom, olakšavajući njihovo «plemensko» oblikovanje. Osmanska su osvajanja iskori-

jenjivala plemstvo, ali nisu dezintegrirala vlaške zajednice. Naprotiv, njihove su starješine u štočemu, a naročito u odnosu prema srpskom pravoslavlju, Pečkoj patrijaršiji, zamjenjivali plemstvo, kao ktitori crkava i manastira itd. Nisu bile rijetke vlaške starješine koje su dobile «timar» i bile uključene u osmansku vojnu silu. Iako su se malobrojni u tome statusu mogli održati kao pravoslavni poslije Mohačke bitke (1526.), ostao je njihov prestiž kao «narodnih prvaka» i «čuvara» srednjovekovih tradicija (Ćirković, 1995: 200, 209)⁹. Nigdje na području današnje Bosne i Hercegovine nije tako velik broj starijih srpsko-pravoslavnih crkava kao u istočnoj Hercegovini, u širem zaleđu Dubrovnika.¹⁰ One vlaške starješine koje će u slijedećih nekoliko generacija ustaliti svoj status u osmanskoj vlasti, a neće napustiti pravoslavlje, imat će odlučujući utjecaj u obnovi Pečke patrijaršije 1557. godine. Pravoslavno-islamska *convivenza* je najuočljivije došla do izražaja u činjenici da je Patrijaršija obnovljena u vrijeme velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, čiji je najbliži srodnik, Makarije Sokolović, postao njezinim prvim patrijarhom.¹¹

Osmanske vlasti su u 16. stoljeću uspjele instrumentalizirati srpskovlaške zajednice što u pomoćnim vojnim službama, što kao martologe, koji su se svojom bezobzirnošću pa i surovošću pretvorili u jedan od najprepoznatljivijih simbola osmanskog rušilačkog nasilja. Iako je otvoreno pitanje koliko im takve «slave» uistinu pripada, nije upitno da je i sama ta instrumentalizacija bila vrlo nasilna pa i ucjenjivačka, što je njihovu lojalnost činilo vrlo nepouzdanom. Bilo je to uočeno već u 16. stoljeću. Mletački providur u Dalmaciji Jacoppo Foscarini je 1572. godine opisao Kliški sandžak, koji je s morske strane obuhvaćao velik

⁹ Međutim, one srpskovlaške starješine koje su zbog različitih važnijih razloga bili nezadovoljni u osmanskoj službi ili se našli u nekoj životno pogibeljnoj situaciji nisu oklijevali prijeći na «kršćansku» stranu ni u vremenima kada se činilo da je osmanski trijumf neizbježan. Tako je i posljednji srpski despot u Ugarskoj bio jedan takav ugledni i utjecajni prebjeglica s osmanske strane, Pavle Bakić, kome su na habsburškoj strani odmah bili podijeljeni i plemstvo i prostrani posjedi. Za despota je bio postavljen uoči svoje smrti 1537. godine u bitki kod Gorjana, presudnoj za budućnost osmanske vlasti u Slavoniji.

¹⁰ Vidjeti kartu u: Ševo, Ljiljana. *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine*. Banja Luka, 2002. Kulturnohistorijski su istočnohercegovačke crkve i manastiri srpskovlaške provenijencije redovito interkulturni fenomen jer su u njima uočljivi dubrovački posredovane zapadnokršćanske tradicije. Vidjeti: Petković, Sreten. *Srpska umetnost u XVI. i XVII. veku* (Beograd, 1995.), s iscrpnom bibliografijom.

¹¹ Đoko Slijepčević, neupitno najbolji suvremeni povjesničar Srpske pravoslavne crkve, krajnje je suzdržan kada je riječ o identitetu prvoga srpskog patrijarha obnovljene Patrijaršije: «Danas se teško može reći ko je moglo biti to lice. Činjenica, da je za prvog patrijarha obnovljene Srpske patrijaršije došao brat (ili rođak) velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića ukazuje na dve mogućnosti: ili je inicijativu za obnavljanje Patrijaršije dao sâm Makarije ili ga je njegov brat Mehmed-paša upozorio na mogućnost, da se u novonastalim okolnostima može obnoviti patrijaršija.» (Slijepčević 2002: 305-306).

dio Dalmacije pod osmanskom vlašću. Pišući o osmanskim pješacima, zapisao je da su to «većinom kršćanski Morlaci, koji se silom nagne u vojsku. Iz svake se kuće diže po jednoga ili dvojicu. Morlaci usto moraju davati straže na planinskim prolazima i u varošima ispod utvrda. Jedan veoma mali broj je plaćen, i to, slabo plaćen s najviše 2 aspre na dan. Zovu ih martolozima.»¹² Dalje: «Kršćansko stanovništvo je srpske vjere (*di fede serviana* – D.R.), ali se slabo moli i slabo se poučava u vjeri, pa je njegova religioznost u opadanju. Ti su kršćani ratoborni i izvrsni vojnici, ali im nedostaje vojnička naobrazba. Tjelesno su veoma otporni te ogrnuti gunjcem, s opancima na nogama i s jednom pogačom u torbi poduzimaju veoma duge pokrete. Turci ih upotrebljavaju kao pješadiju i tjeraju ih da provale u Dalmaciju, dižući jednoga ili dvojicu od kuće, prema potrebi. Kad ih zovu, idu od kuće do kuće i prijete im da će onoga, koji se ne odazove nabiti na kolac. Za tu službu ne daju im nikakvu nagradu ni plaću. (...) Oni (Morlaci – D.R.) ne žele drugo, a to se od njih često čuje, nego da u ratu ugledaju jedan jaki kršćanski barjak, na koji bi se mogli osloniti. Svi bi se tada digli na oružje i osvetili bi se Turcima za sva nasilja. Turci znaju za to. (...)»¹³

Šesnaesto i Sedamnaesto stoljeće prepuni su prelazaka vlaških zajednica s jedne na druge zaraćene strane u trokutu koji su činili Osmanlije, Habsburgovci i Mlečani. Iako se na svakoj od strana različito shvaćalo njihova «vlaška prava», na svakoj se od njih očekivalo isto, a to je da s što je moguće manje troška postižu što je moguće veće učinke. Njihova se situacija ipak stubokom promijenila u odnosu na one kasnosrednjovjekovne, kada su se bavili i transhumantnim stočarstvom i proizvodili tržne viškove i bili ponosnici pa i sami trgovali, ulazili u različita poduzetništva, osiguravali socijalne promocije preko staleških granica itd., itd. Pravoslavni među njima su u doba nestajanja srpske srednjovjekovne države imali uistinu velikog utjecaja u revitalizaciji srpskog pravoslavlja i njegovih tradicija. Ako su i bili baštinili svijest o svojoj etničkoj i lingvističkoj distinktivnosti, teško da je to za njihovu veliku većinu u 16. stoljeću išta značilo u odnosu na srpske mase u osmanskome podaništvu, koje su se i same načinom života sve više približavale tradicionalnim vlaškim obrascima. Iako su brojni među njima i dalje ostali transhumantni stočari, o ustaljenim godišnjim ritmovima između zime i ljeta teško da je redovitije moglo biti riječi. Ako i kada je i bilo, sigurno je da se i transhumanca bila u najvećoj mjeri militarizirala.

Mnogo se važnija promjena odnosila na promjene u mentalitetu. Ljudi čiji su se preci bili naučili i raditi i trgovati i ratovati pa i mijenjati se na mnoštvo kulturološki distinktivnih načina, sve su više silom prilika postajali i sami ucije-njeni ubojice, pljačkaši, palikuće, odnosno, i sami ljudi izvan zakona i običaja. Bili su i oni koji proganjaju, kao i oni koje progone, stalno u neizvjesnosti

¹² Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest III*. Školska knjiga. Zagreb, 1959., str. 26-27.

¹³ Nav. dj., str. 30-31.

krajišta, neovisno o imperijalnoj strani na kojoj se služi. Ako su do kasnoga 15. stoljeća i bili oblikovali svoje identitete u srpskoj, bosanskoj i hrvatskoj tradiciji, u razvoju koji je uslijedio s osmanskim osvajanjima i ustaljivanjem imperijalnog trograničja upravo u dinarskom arealu, sva su pitanja u vezi sa samorazumijevanjem tih zajednica iznova morala biti postavljena i to u horizontima civilizacijske marginalizacije, kulturne barbarizacije i posvemašnje ljudske degradacije.

Literatura:

1. Adamček, Josip i Kampaš, Ivan. *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću*. Institut za hrvatsku povijest. Zagreb, 1976.
2. Ančić, Mladen. «Srednjovjekovni Vlasi kontinentalne Dalmacije», u: Kusin, Vesna (ur.). *Dalmatinska zagora nepoznata zemlja*. Republika Hrvatska Ministarstvo kulture. Zagreb, 2007., str. 161-167.
3. Ćirković, Sima. *Istorija srednjovekovne bosanske države*. Srpska književna zadruga. Beograd, 1964.
4. Ćirković, Sima (ur.). *Istorija srpskog naroda. Prva knjiga. Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*. Srpska književna zadruga. Beograd, 1981.
5. Ćirković, Sima. *Srbi u Srednjem veku*. Beograd, 1995.
6. Fusko, Paladije. *Opis obale Ilirika*. Zagreb, 1990.
7. Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest III*. Školska knjiga. Zagreb, 1959.
8. Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata. Od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*. Knj. treća (1972.) i knj. četvrta (1973.). Nakladni zavod MH. Zagreb.
9. Lopušić, Radoslav. *Urbaria lingua Croatica conscripta. Hrvatski urbari. sv. I.*, JAZU, Zagreb, 1894.
10. Lovrenović, Dubravko. *Na klizištu povijesti (sveta kruna ugarska i sveta kruna bosanska) 1387-1463*. Synopsis. Zagreb – Sarajevo, 2006.
11. Mirdita, Zef. *Vlasi u historiografiji*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb, 2004.
12. Petković, Sreten. *Srpska umetnost u XVI. i XVII. veku*. Beograd, 1995.
13. Raukar, Tomislav. *Zadar u XV stoljeću. Ekonomski razvoj i društveni odnosi*. Institut za hrvatsku povijest. Zagreb, 1977.
14. Slijepčević, Đoko. *Istorija Srpske pravoslavne crkve. Prva knjiga. Od pokrštanja Srba do kraja XVIII veka*. Beograd, 2002.
15. Stojanović, Trajan. *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*. Equilibrium. Beograd, 1997.
16. Ševo, Ljiljana. *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine*. Banja Luka, 2002.

Drago RoksandićUDC: 94(497) "13/15"
Original scientific paper**DINARIC VLACH/MORLACS FROM 14th TO 16th CENTURY:
HOW MANY IDENTITIES?**

Summary: *History of Vlachs/Morlachs in the region of the Dinaric Alps since the Late Middle Ages to the end of the Early Modern period constitutes probably one of the major controversial issues in the "shared history" of South Slavs in the Dinaric Alps. The same applies to the "shared history" of the Habsburg Monarchy, the Venetian Republic, as well as of the Ottoman Empire in the same space of their multiple border encounters for a historically long period of time. In spite of the fact that Vlachs/Morlachs are always related to specific socioeconomic and sociocultural "codes" beyond any political borderline, the history itself of those communities is always directly linked to the history of particular political realities of that region. A distinction must be made between medieval and early modern political entities in order to find out in what way each of these communities in each of these political realities defines its legal status in secular and confessional terms, occupying available lands and migrating, at the same time integrating into social hierarchy, participating in the production and distribution of goods, and constituting the military power of their lords. Namely, it is always about a comparative history of the Vlachs/Morlachs in the Dinaric Alps and history of intercultural phenomena. Vlachs/Morlachs are related to "global societies" of their own in different ways. The same Vlach/Morlach communities are also perceived in different ways in distinctive political realities, which makes the problem of their distinctive identities extremely complicated. In any case, a concept of "multiple identities", when it is about these communities, is the most productive one.*

Key words: *Vlachs/Morlachs, the Middle Ages, Early Modern Period, the South Slavs, the Habsburg Monarchy, the Venetian Republic, the Ottoman Empire, multiple borderland, comparative history, interculturalism.*

Drago RoksandićUDC: 94(497) "13/15"
Lavoro scientifico originale**VALACCHI/MORLACCHI DINARICI DA TRECENTO A
QUATTROCENTO: QUANTI IDENTITÀ?**

Riassunto: *La storia di Valacchi/Morlacchi negli ambienti delle montagne dinariche probabilmente è la problematica più complic e più contraddittoria nella "storia comune" di Slavi meridionali. Questo vale anche per "la storia comune" della Monarchia asburgica, della Repubblica veneziana e dell'Impero ottomano, nonostante il fatto che il concetto di Valcchi/morlacchi sempre si riferisce ai gruppi speciali sociale-economici e sociale-culturali, rispettivamente ai "codici", indipendente delle sudditanze, la loro storia è sempre in relazione diretta al realismo distintivo politico nell'ambiente dove si muovono. In tal senso è importante la distinzione tra i stati medievali e questi dell'ero moderno, rispettivamente la sudditanza, siccome la loro posizione legale si cambia nel senso mondano e spirituale e le comunità di Valacchi/Morlacchi, se persistono, si rapportano verso le situazioni, processi e strutture differenti, che include anche la loro scomparsa come il gruppo distintivo. Nelle ricerche della storia di Valacchi/Morlacchi è necessaria anche la storia comparativa, la quale può scoprire in modo più fidato la durezza ed i cambiamenti legati a loro.*

Parole chiavi: *Valacchi/Morlacchi, Medioevo, eta moderna, Slavi meridionali, Monarchia asburgica, Repubblica veneziana, Impero ottomano, più dogane, storia comparativa, interculturalismo.*